

ŞAH İSMAİL HATÂYÎ'NİN ŞİİRLERİNDE DİLE GELEN İMAN ESASLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation of the Principles of Faith Expressed in the Poems of Shah Ismail Khatai

Eine Betrachtung der in den Gedichten Schah Ismail Khatais zum Ausdruck kommenden Glaubensgrundsätze

Bülent KELEŞ *

ÖZ

Şah İsmail, Osmanlı-Safevi ilişkileri bağlamında ve taraftarlarının büyük bir kısmının Osmanlı tebaası olması hasebiyle hem tarihi kişiliği hem de dini aidiyeti itibarıyla çokça tartışılan bir isimdir. Onun muarızları tarafından tartışmanın merkezine yerleştirilen konuların başında, başta Ehl-i Sünnet mensuplarıncı esasları belirlenmiş olan İslam şeriatını ortadan kaldırmak olmak üzere, Hz. Muhammed'in dini otoritesini sarsmak ve Kur'an-ı Kerim'in naslarını hükümsüz kılmak gibi İslam'ın temel iman esasları arasında görülen hususları yok saydığına yönelik suçlamalar yer almaktadır. Onu düşman olarak gören ve ötekileştiren döneminin Osmanlı uleması, onun Anadolu'daki Türkmenlerin akıllarını çelerek kendisine tabi kıldığını ve Şiileştirdiğini ileri sürmektedir. Ayrıca Safeviyye Tarikatının yedinci şeyhi olan Şah İsmail'in, temelde Sünni bir tarikat olan Safeviyye Tarikatını Şia misyonerliği yapan bir yapıya büründürdüğü de iddialar arasındadır. Sünni ulemanın Şii olmakla itham ettiği Şah İsmail, Şiiler tarafından ise kabul görmüş bir isim değildir. Hatta modern dönem Şii yazarlardan Ali Şeriatî, onu ve onun önderliğinde kurulan Safevi Devleti'ni, Şiiliği tahrir ederek Hz. Ali etrafında şekillenen gerçek Şia'dan uzaklaştırmakla suçlamaktadır.

* Dr. Öğretmen, Grundschule Goldbach, Goldbach/Almanya, bulentkeles@hotmail.de, ORCID: 0000-0002-5397-7478.

Taraftarlarının gözünde ise o bambaşka bir konumdadır. Hatta denilebilir ki, Alevilerin Hz. Ali adına zihinlerinde var olan yiğitlik, bilgelik, cesaret, yardımseverlik vb. niteliklerin tamamı Şah İsmail özelinde kendisine vücut bulmuştur. Aleviler için o, İnsan-ı kâmil bir mürid olmanın yanı sıra, inancı gelecek kuşaklara taşıyan yol önderlerindedir. Neredeyse her cemde kendisinden bir deyiş okunan Ulu Ozandır. Dolayısıyla onun ne şekilde inandığı üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Zira muarızlarının ona dair ortaya attığı İslam'ın temel inanç esaslarını sarsmak ve Hz. Muhammed'in şeriatını ortadan kaldırmaya çalışmak gibi iddiaların, siyasi kökenli olduğunun anlaşılması, onun inanç algısının araştırılmasıyla mümkün olacaktır. Onun şiirlerinde görünür olan inanç esasları üzerinde durulan makalede, sosyal bilimlerin nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi metodu kullanılmıştır. Hem müellifin farklı araştırmacılarca Latinize edilmiş divanındaki deyişlerinde ön plana çıkan inanç esasları üzerinde durularak hem de konu hakkında yazılmış, kitap, makale, arşiv belgesi vb. dokümanlar içerik analizine tabi tutularak Şah İsmail hakkında ileri sürülen savların karşılığının olup olmadığı ortaya konulmuştur. Bu çerçevede, şiirlerinde vurguladığı iman esaslarının Şii ve Sünni İslam geleneği ile birleşen veya çelişen durumlarına da dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şah İsmail, Alevilik, İman, İkrar, İnanç Esasları.

ABSTRACT

Shah Ismail is a highly debated figure, both for his historical personality and religious affiliation, especially in the context of Ottoman-Safavid relations and the fact that a large portion of his followers were Ottoman subjects. Among the issues placed at the center of the debate by his adversaries are accusations that he disregarded fundamental principles of Islam, such as the abolition of Islamic law (Sharia) as established by the Ahl al-Sunnah, undermining the religious authority of Prophet Muhammad, and nullifying the teachings of the Qur'an, which are considered core beliefs of Islam. The Ottoman scholars of his time, who saw him as an enemy and marginalized him, claimed that he led the Turkmen in Anatolia astray, making them his followers and turning them to Shia Islam. Additionally, it is claimed that Shah Ismail, the seventh leader of the Safavi Sufi order, transformed the originally Sunni Safavi order into a structure that promoted Shia missionary activities. Shah Ismail, who Sunni scholars accused of being a Shia, was not accepted by Shia Muslims either. Even modern Shia writers, like Ali Shariati, accuse him and the Safavid State he established of distorting Shia Islam and deviating from the true Shia faith centered around Ali.

In the eyes of his followers, however, he occupies a completely different position. It can even be said that all the attributes such as heroism, wisdom, courage, and charity, which Alevi people associate with Ali, have been embodied in Shah Ismail. For Alevis, he is not only the perfect human (İnsan-i Kâmil) and a spiritual guide but also one of the pioneers who carried their belief to future generations. He is a revered figure whose sayings are recited in almost every Alevi cem ritual. Therefore, understanding his beliefs is a crucial aspect. The claims made by his adversaries about him attempting to undermine the core principles of Islam and abolish Prophet Muhammad's Sharia can be understood as politically motivated. Investigating his belief system is necessary to comprehend the nature of these accusations. In this study, the belief principles reflected in his poetry are analyzed using document analysis, a qualitative research method from the social sciences. By examining the belief principles emphasized in his divan, which has been Latinized by various researchers, and analyzing documents such as books, articles, and archival records through content analysis, this study explores whether the allegations made against Shah Ismail hold any truth. The study also highlights the alignment or contradictions between the belief principles he emphasized in his poetry and the Shia and Sunni Islamic traditions.

Keywords: Shah Ismail, Alevism, Faith, Admission, Belief Principles.

ZUSAMMENFASSUNG

Schah Ismail ist im Zusammenhang der osmanisch-safawidischen Beziehungen aufgrund der Tatsache, dass ein Großteil seiner Anhänger osmanische Untertanen waren, und wegen seines historischen Wirkens und seiner religiösen Zugehörigkeit eine zentrale und viel diskutierte Persönlichkeit. Seine Gegner hielten ihm vor allem vor, die Grundprinzipien des Islam – wie die von den Anhängern der Ahl as-Sunna definierten islamischen Scharia, die Autorität des Propheten Muhammad und die Bestimmungen des Korans – untergraben oder gar aufheben zu wollen. Zeitgenössische osmanische Gelehrte beschuldigten ihn, die Gedanken der anatolischen Turkmenen zu manipulieren, sie seiner Führung zu unterwerfen und zum Schiitentum zu bekehren. Zudem wird Schah Ismail, dem siebten Scheich des ursprünglich sunnitischen Safawiyya-Ordens, vorgeworfen, diesen in eine schiitische Missionsbewegung umgewandelt zu haben. Während sunnitische Gelehrte Schah Ismail bezichtigen, Schiit zu sein, ist er unter schiitischen Autoren ebenfalls umstritten. So wirft der moderne schiitische Denker Ali Schariati Schah Ismail und dem von ihm gegründeten Safawidenstaat vor, das Schiitentum beschädigt und es von der ursprünglichen, um Ali zentrierten Lehre entfremdet zu haben.

Für seine Anhänger hingegen nimmt Schah Ismail eine herausragende Stellung ein. In den Augen der Aleviten verkörpert er die Tapferkeit, Weisheit, Großzügigkeit und den Mut, die sie mit Ali verbinden. Er gilt ihnen nicht nur als ein vollkommener Mensch und spiritueller Führer, sondern auch als ein Wegweiser, der den Glauben an kommende Generationen weiterträgt. Schah Ismail ist einer der großen Dichter, dessen Verse in nahezu jeder Cem-Zeremonie rezitiert werden. Daher ist es von großer Bedeutung, seinen Glauben und seine Überzeugungen näher zu untersuchen. Die Vorwürfe, Schah Ismail habe die Grundpfeiler des Islam erschüttert und die Scharia des Propheten Muhammad zu untergraben versucht, scheinen politisch motiviert zu sein. Dies kann jedoch nur durch eine detaillierte Analyse seiner Glaubensauffassungen geklärt werden. In der vorliegenden Arbeit wurden mittels einer Dokumentenanalyse die in seinen Gedichten zum Ausdruck kommenden Glaubensgrundsätze untersucht. Dabei wurden sowohl die von verschiedenen Forschern transliterierten Verse seiner Gedichtsammlung als auch weitere relevante Quellen wie Bücher, Artikel und Archivadokumente inhaltlich analysiert, um festzustellen, ob die unterschiedlichen Behauptungen über Schah Ismail der Wahrheit entsprechen. Besondere Aufmerksamkeit galt der Frage, ob die in seinen Gedichten betonten Glaubensgrundsätze mit den Traditionen des schiitischen und sunnitischen Islam übereinstimmen oder im Widerspruch zu ihnen stehen.

Schlüsselwörter: Schah Ismail, Alevitentum, Glaube, Bekenntnis, Glaubensgrundsätze.

Giriş

Şah İsmail Hatâyî; Seyyid Nesîmî, Fuzûlî, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, Yemînî ve Vîrânî'yle birlikte günümüz Aleviliğinin yedi ulu ozan olarak kabul ettiği önemli şahsiyetlerden biri ve belki de en önemlisidir. Zira onun şiirlerinde dile getirdiği öğretiyile buyruk yazmalarında aktarılan inanç ve yol esasları birbiriyle büyük benzerlik arz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında; buyruk yazmaları Aleviliği nesir yoluyla anlatırken Şah İsmail taliplerine *yolum kurallarımı* aktarmak için şiiri kullanmıştır. Onun şiirleriyle buyruk yazmaları paralel bir şekilde okuduğunda neredeyse her iki ürünün de aynı kişinin kaleminden çıkmış olduğu izlenimi dikkat çekmektedir.¹ Buyruk yazmalarının ocak farkı gözetmeksizin neredeyse tüm Alevileri kapsayan özgün yapıtlar olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Şah İsmail'in Aleviler arasındaki önemi ve değeri daha net bir şekilde anlaşılacaktır. Nitekim sade ve yalın bir dille yazdığı şiirlerinin akılda kalıcı öğeler içermesi, ezberlenmesinin kolay olmasını sağlamış ve bu durumda şiirlerin geniş halk kitlelerine ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca bir Alevi ibadet şekli olan ayin-i cemlerde *Hatâyî* mahlasıyla yazılmış birden çok deyiş ve nefes bağlama eşliğinde seslendirilmektedir. Bu yönüyle bakıldığında onun yazdığı şiirler, Aleviliğin hem inanç hem de amel boyutunu şekillendirmiştir. Dolayısıyla o aynı zamanda bir din adamıdır. Ancak onun bu yönü, Osmanlı-Safevi siyasi çatışmalarının gölgesinde taraflı bir tarih anlayışıyla ele alınmıştır. Türkiye'de yapılan akademik çalışmalar onun siyasi kimliğine odaklanmış ve inanç yönü istisnai çalışmalara konu olmuştur.² Ancak yazdığı şiirlerine bakıldığında, şiirlerinin büyük bir çoğunluğunun Alevilerin inanç ilkelerine odaklandığı görülecektir. İman hususuna odaklanılan bu makalede, İslam kelimcileri tarafından iman esasları olarak kabul edilen ve Şah İsmail'in şiirlerinde de ana hatlarıyla ön plana çıkan inanç meseleleri üzerine dikkat çekmeye çalışılacaktır.

İman

Kökeni Arapça "emn" (أمن) fiiline dayanan ve "güvenmek, emin olmak, güven içinde bulunmak; inanılır, güvenilir olmak" şeklinde Türkçeye tercüme edilen kelimeden türetilen *İman* (إيمان), "bir şeye veya birine kesin bir inanç duymak,

---

1 Ahmet Yaşar Ocak, Şah İsmail'in kitap ve risale yazdırarak, bunları propaganda aracı olarak kullandığını ileri sürmektedir.(Ocak, 2000: 151)

2 Onun inanç yönünü ele alan yegane çalışma Mustafa Ekinci tarafından hazırlanan "Şah İsmail'in İnanç Dünyası" isimli 2010'da Beyan yayınlarından çıkan kitaptr (Ekinci, 2010).

güvenmek ve bu güvenceyle hareket etmek” şeklinde Türkçe karşılık bulmuştur. İ'tikad'da (عتقاد) iman kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Hatta Aleviler arasında çoğunlukla kavramsal bir ifade tarzı olarak i'tikad tercih edilmektedir. İmanın terimsel anlamı ise; “Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” (Topaloğlu vd., 2012: 34; Sinanoğlu, 2000: 226-219) şeklinde açıklanmaktadır. Genel manada İslami bir tanımlama getirildiğinde “La ilahe illallah, Muhammeden rasulullah” (Allah'tan başka Tanrı yoktur, Muhammed onun elçisidir) diyerek imanını beyan eden, Allah'ın varlığına ve birliğine, Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna ve onun Allah'tan getirdiklerinin tümüne şüpheden uzak bir biçimde inanan kişiye de *mü'min* (مؤمن) denilmektedir.

Tanrı ile insan arasında öznel bir ilişkiyi ele alan ve bu yönüyle doğa üstü bir anlam taşıyan (Yeşilyurt, 2003: 17-18) iman, kendi içinde *taklidi iman* ve *tabkiki iman* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrım yapılırken çevresel faktörlerin yanı sıra kişisel gayretler de önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye göre: İman, herhangi bir istisna ve şart içermemelidir. Ona göre kişi kendisini kesin bir şekilde mümin olarak tanımlamalıdır. İman, akıl ve nasların Allah'ın birliği ilkesinin doğruluğuna tanıklık etmesinin adıdır. Ayrıca yaratmanın ve yaratılanlara hükmetmenin Tanrıya ait olduğunun ve bu hususlarda Tanrının ortağının bulunmadığına tanıklık etmek de imandır (el-Mâtürîdî, 2009: 505-513). Dolayısıyla Maturidi mezhebi mensupları iman, dil ile ikrar ve kalp ile tasdik şeklinde kabul etmektedirler.

İmanın Çeşitleri

Taklidi İman

Taklid, insanın doğru ya da gerçek olduğunu düşünüp sorgulamadan başkalarına ait söz ve fiillerine tabi olarak onları delil ve hüccet olmadan olduğu gibi kabul etmesidir. Başka bir doğruyu sadece gerçek olduğu için bilmek değil, birileri ona doğru dediği için kabul etmektir. Modern dönem kelimacıları bu durumu bir çocuğun ana dilini öğrenme süreciyle ilişkilendirmektedirler (Topaloğlu vd., 2012: 36). Dolayısıyla delillere dayalı olmaksızın sadece çevrenin telkini ile meydana gelen ve âdeta kişinin İslâm toplumunda doğup büyümüş olmasının tabii sonucu olarak gözükken imana taklidi iman denilmektedir. Bu durum, bireyin sosyal çevresinden edindiği bilgiler ve gözlemler doğrultusunda, özellikle aile, öğretmen veya toplumda saygı duyulan kişiler gibi örnek aldığı bireylerden öğrendiklerini benimsemesi şeklinde kendini gösterir.

Kelâm ilminde ise *taklit*; bir inancı ya da bir görüşü, görüş ve çıkarımda bulunmaksızın, daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, akli veya nakli delillere dayanmaksızın bir başkasından duyduğu şekliyle onaylayıp kabul etmektir (Ardoğan, 2009: 41-42). Bu bağlamda neye, ne şekilde inanacağını başkalarını taklit yoluyla belirleyen kimseye *mukallit* denir. Taklidi imanın yeterli olup olmadığı İslam kelamcılarının üzerinde çokça tartıştığı konular arasında yer almaktadır.

Tahkiki İman

Tahkik kelimesinin kökeni Arapçadır ve “hakk” (حَق) kökünden türetilmiştir. Tahkikin Türkçe anlamı ise doğrulama, içyüzünü araştırma, soruşturma ve inceleme, sağlamlaştırma, gerçekleştirme, gerçeğe dönüştürme, yerine getirme, uygulama, belirleme, tasdik ve teyit etme, kontrol etme, işin gerçeği, eksiksiz bir şekilde yapma ve gerekli kılma şeklindedir. Kelimenin terimsel anlamı ise bir şeyin hakikatine vakıf olarak bir hakkı ispat etmek ya da onu yakinen idrak etmektir. Başka bir deyişle tahkik, eşyayı gerçekten olduğu şekilde bilmek ve uygun şekilde hareket etmektir. Tahkik, öğrenme ve tecrübe yoluyla gerçekleşirken sorgulayıcı bir süreç izleyerek gerçekleşmesi muhtemel şüpheleri ortadan kaldırmaktadır. Kelam ilmine göre tahkiki iman kavramı, itikadî konularda inceleme, araştırma, soruşturma, delil ve bilgiye dayanan sağlam ve sarsılmaz imanı ifade etmektedir. Kişinin öğrendiği dini gerçekleri akıl süzgecinden geçirerek doğruluğunu tasdik edip benliğine kabul ettirdiği iman, tahkiki olur (Topaloğlu vd., 2012: 36). Tahkiki imanın gerçekleşebilmesi için onun rasyonel temellere dayandırılması ve bilişsel yönünün bulunması gerekmektedir (Kurt, 2014: 75-76). Bu bağlamda delillere, araştırma ve kavramaya dayalı olarak gerçekleşen iman, *tahkiki iman* olarak isimlendirilmektedir. Tahkiki bir şekilde iman etmiş olan kişi, neye/kime inandığından emindir ve dolayısıyla inandığı üstün kuvvetin gücüne güvenerek kendisini güvende hissetmektedir.

İmanın Kısımları

İcmali İman

İcmâlî iman, iman objelerine, ayrıntılarına girmeden topluca inanmaktır. Sünni iman esasları üzerinden örneklendirecek olursak; Allah’a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahiret günü ile Kaza ve kadere imanı kapsayan ve “amentü” olarak isimlendirilen duada dile getirildiği gibi topluca iman etmeyi ifade etmektedir (Yıldırım, 2005: 26) Diğer bir deyişle iman kapsamına giren tüm meseleleri

birbirinden ayırmadan ve sorgulamadan kişinin kendisine haber verildiği şekilde inanmasına denilir. Gündelik hayatın girdabına kapılan, akaid meselelerine çok fazla kafa yormayan, halk kesimlerini teferruata boğmamak ve inançsal yaşamlarını kolaylaştırmak maksadıyla üretilmiş bir kavram olarak ifade edilebilir. Taklidi imanla bağlantılı olarak değerlendirilmesinde fayda vardır.

Tafsili İman

İman kapsamına giren tüm meselelere, birbirinden bağımsız bir şekilde ve her birinin zihinde sağlamasını yaparak inanma şeklidir. Başka bir ifadeyle inanılacak esaslara, onları ayrı ayrı belirterek ve doğruluğundan emin olarak inanmaktır. Bu bağlamda, Hz. Muhammed'e Allah'tan vahyolunan ve kesin olduğu hususunda kuşku bulunmayan meselelere ayrı ayrı şekilde ve tamamını da idrak ederek inanma şeklidir (Yıldırım, 2005: 43). Uğraş gerektirdiği ve zihni kuşkudan azade ettiği için tahkiki iman kapsamında da değerlendirilebilir. Bu bağlamda kişi inandığı her objenin mahiyetine yönelik bilgi ve fikir sahibi olabilmektedir.

Sünni ve Şii İslam Geleneğinde İman

İslam dininin kutsal kitabı Kur'an'ı Kerim'de imana dair çokça ayet bulunmaktadır. İman esaslarını belirleyen ayetler ise Bakara ve Nisa surelerinde geçmektedir. Nisa suresi 136'ncı ayet "Ey iman edenler! Allah'a, onun resulüne, resulüne indirmiş olduğu kitaba, dâbâ önce indirmiş olduğu kitaba inanın! Kim Allah'ı, onun meleklerini, kitaplarını, resullerini ve âhiret gününü inkâr ederse geri dönüşü olmayan bir sapıklığa düşmüş olur" şeklindedir. Bakara suresi 177'nci ayette ise "Asıl iyilik; Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere inanan; malını sevdiği halde akrabasına, yetimlere, yoksullara, yolda kalan gariplere, dilenlere, hürriyetine kavuşmak isteyen köle ve esirlere verendir..." buyrulmaktadır. Görüleceği üzere Kur'an'da Allah'ı, melekleri, kitapları, peygamberleri ve ahiret gününü kapsayan imana dair beş esas üzerinde durulmuştur.

İman esaslarına dair en bilinen hadis, "Cibril Hadisi" olarak meşhur olmuştur. Rivayete göre: "Bir gün bembeyaz elbiseli, simsiyah saçlı, üzerinde yoldan geldiğini gösteren herhangi bir emare bulunmayan ve içlerinden hiç kimsenin tanımadığı bir adam çıkagelir. Hz. Peygamber'in yanına sokulur, önüne diz kurup oturur, dizlerinin Peygamber'in dizlerine dayar, ellerini dizlerinin üzerine koyar ve Hz. Peygamber'e "Ya Muhammed" diye hitap edip sırasıyla iman, İslam ve ihsan'ın ne olduğunu sorar. Hz. Peygamber imana dair; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe inanmandır. Yine hayır ve şerriyle kadere iman

etmendir. ...” şeklinde cevap verir (Müslim, İman I). Hadisin birden çok nakli bulunmaktadır. Ancak meşhur olan ve Sünni Müslümanlar arasında en fazla anlatılan Müslim’de geçtiği şeklidir. Kolayca fark edileceği üzere Kur’an’daki iman esaslarına ek olarak ‘hayır ve şerriyle kadere iman’ zikredilmekte ve imanın şartlarının sayısı altıya çıkmaktadır. Osman Aydınlı bu durumu; “*Kur’an’a bütüncül olarak bakıldığında ilginç Allah’ın yüceliği ve hakimiyeti ile insanın bu yüce varlığa olan itaatinde odaklandığı görülür. Oysa badislerde göze çarpan ve öne çıkan busus, insanın hayatının önceden takdir olunduğu anlayışudur.*” (Aydın, 2002: 129) şeklinde izah ederek doğru bir tespitte bulunmuş olabilir. Aydın, ayrıca birçok etkenin yanı sıra İslam öncesi Arap kültüründe bulunan ilahi takdir anlayışının da kader inancını şekillendirmiş olabileceğine dikkat çekmektedir.

Şia’da iman “*Usulü’l-Din*” kapsamında ele alınır ve beş esastan ibarettir. Bunlar: Allah’ın birliğini vurgulayan *tevhid*, Allah’ın adil olduğunu ve kulların fillerinin karşılıklarını alacaklarına olan inancı yansıtan *adalet*, topluları içine düşmüş oldukları yanlışlardan dolayı uyarıcı olarak gönderilen peygamberleri kapsayan *nübüvvet*, Hz. Muhammed’den sonra ümmetin idaresi ve dinin ikamesinden mesul *imamet* ve dünya hayatının sona ermesinin ardından ahiret hayatının başlayacağını söyleyen *mead*’dır (Fığlalı, 2008: 209-32; Öz, 2012: 221-39; Onat, 1989: 127). Şia, İman ve amel meselesinde Sünnilikle aynı çizgidedir ve namaz, oruç ve hac gibi şekli ibadetleri temel esas olarak kabul etmektedir. *Füru-u Din* olarak isimlendirilen fihhi esaslar; Namaz, Oruç, hac, zekât, Hums, Cihat, Emr-i bil Maruf, Nehy-i ani’l Münker, tevella, teberrâ şeklinde sıralanmaktadır (Öz, 2012: 274-78). Sünnilik ile Şia arasındaki en büyük fark İmamet noktasında ortaya çıkmaktadır. Zira Şia’ya göre imamlar, Allah ve resulü tarafından tayin edilmiştir ve İmamlar kıyamete kadar İmam Ali ve onun neslinden gelecek isimlerce temsil edilecektir. Her peygamberin bir vasisi vardır ve Hz. Ali de son peygamber Hz. Muhammed’in vasisidir (Onat, 1989: 128).

Günümüzde pek taraftarı bulunmamakla birlikte İslam kelamı tartışmalarının başlamasına vesile olan Mu’tezile, *Usûl-i Hamse* (beş esas) olarak bilinen; Allah için teşbih ifade edecek her türlü şeyi reddeden *Tevhid*, Allah’ın kullarına yönelik yarar ve maslahatları kapsayan *Adl*, şefaati reddeden ve kişinin işlediği suçun cezasını, sevabının da mükafatını ahirette göreceğini ifade eden *Va’d ve Va’id*, fasık olan kişinin iman ile küfür arasında bir yerde durduğunu belirten *Menzile beyne’l-menziletayn* ilkesi, iyiliği ve kötülüğü akıl yoluyla bilip iyiliği emredip kötülükten sakınmayı *vaz* eden *Emir bi’l-ma’rûf nehy ani’l-münker* gibi esasları benimsemiştir (el-Bağdadî, 2011: 85-86; eş-Şehristânî, 2005: 47-48; el-Eşari, 2005: 154-228; Topaloğlu, 2007: 174-77). Mu’tezile,

fikhi açıdan Hanefi mezhebinin belirlediği ilkelere göre amel etmekle birlikte yukarıda sıralanan esaslar üzerinde Şia ile arasında belirgin bir benzerlik olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır (Topaloğlu, 2007: 177, 187-188). Diğer taraftan Şii mezheplerden Zeydiyye, Mu'tezile'nin beş esasını benimsemiştir.

Şah İsmail Hatâyî

Şah İsmail Hatâyî'ye Yönelik İthamlar

Temmuz 1487'de Erdebil'de dünyaya gelen Şah İsmail Hatâyî, çok yönlü bir kişiliktir. Muarızları tarafından iflah olunmaz bir düşman ve dini mübini İslam'ı tahrif etmeye çalışan bir zındık olarak görülürken edebiyatla uğraşan çevreler onu Türk edebiyatının önemli bir temsilcisi olarak kabul etmektedir. İran, Türkiye ve Balkan ülkeleri başta olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan Aleviler açısından ise o, Ulu Ozan ve dini önderdir. Onun yazdığı şiirler, Alevi ve Bektaşilerin cem ritüellerinde deyiş olarak okunmakta ve bağlama eşliğinde semah dönülmektedir. Yapmış olduğumuz incelemelerde onun devlet adamlığı, tarihi kişiliği ve edebi yönü hakkında geniş çalışmalara rastlanırken Türkiye özelinde Şah İsmail Hatâyî'nin dini anlayışına dair yeterli çalışmayla karşılaşılmamıştır. Bu makalenin geri kalan bölümünde Şah İsmail Hatâyî'nin şiirlerinden örnekler verilerek bu şiirlerinde dile getirdiği iman esasları üzerinde durmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla muarızları tarafından kendisinin dini aidiyetine yönelik Kızılbaş oluşu üzerinden yapılan ve onun Müslüman olmadığını öne süren (Düzenli, 2005: 272) birtakım dini ithamlara karşı onun iman algısını ortaya koyarak bu iddiaların siyasi oluşunu ispatlamaya çalışılacaktır.

Şah İsmail Hatâyî, kendi devrinin Osmanlı uleması tarafından başta Kızılbaşlık olmak üzere çeşitli ithamlara maruz kalmıştır. Osmanlı ulemasına göre Kızılbaşlık, İslam dışında başka bir dine geçmiş olmaktan daha büyük bir kusur olarak görülmüştür (Düzenli, 2005: 272). Zira ulemaya göre Şah İsmail ve onu takip eden müritleri sadece dinden çıkmakla kalmamış, Hz. Peygamberin şeriatını ve sünnetini lağvetmeye kalkışmış ve Kuran'ı küçümsemişlerdir. İlgili fetvalarda Kuran'ı yaktığından bile bahsedilmektedir. Müritlerinin Şah İsmail'i Tanrı yerine koyarak ona secde ettiklerini ve Şah İsmail'in de Müslümanların kanlarını dökmeyi helal gördüğünü ileri sürmektedirler. Aralarında Müslümanların çoğunluğu tarafından seçkin olarak kabul edilen sahabelerin de bulunduğu isimlere hakaret eden İsmail ve onun taraftarlarının öldürülmesinin helal olduğu ve diğer kafirlerle kıyaslandığında Kızılbaşların öldürülmesinin daha elzem sayılacağına dair fetvalar verilmiştir (Hoca

Sadettin Efendi, 1992 : 169; Düzdağ, 1972: 109-11; Öz, 1997: 117-19; Uğur, 1987: 55-56, 73-74). Bu bağlamda Şah İsmail'in Şiliği ve Anadolu'da görevlendirdiği halifeleri vasıtasıyla Şia propagandası yaptığı da dillendirilen savlar arasındadır. Zira Şah İsmail'in kurmuş olduğu Safevi Devleti, Anadolu'daki Türkmenler tarafından heyecanla karşılanmış ve Kızılbaş Türkmenler, Şah İsmail'e asker olmak için İran'a gitmişlerdir. Faruk Sümer sadece Antalya yöresinden tek seferde asker olarak 15.000 atının Safevi ordusuna katıldığını belirtmektedir (Sümer, 1999: 33; 1952, 1596; Yazıcı, 1979: 276) Bu da Şah İsmail'in müritleri vasıtasıyla Osmanlı Devleti içerisinde ne denli etkin bir konumda olduğunu göstermektedir. Safevi ordusuna katılması engellenen b inlerce Türkmen, Şah'a gitmek için kapıların açılmasını beklemektedir (Yıldırım, 2017: 289-90). Hoca Sadettin Efendi'nin naklettiği şiir, genel durumu gözler önüne sermesi açısından ilginçtir;

*Türkler terk edib diyârların
Sattılar yok babaya davarların
Başa tâc aldı vü çakdı ol ferid
Âlem ehlîn serbeser itti mürid
Şimdi Rûm içre müridi çokdurur
Ana meyletmez vilâyet yokdurur
Başına taç aldı çaktı ol pelid³
İtti bi-idrâk Etrâki mürid* (Hoca Sadettin Efendi, 1992: 171-72; Uğur, 1987: 54-55)

İbni Kemal'den nakledilen yukarıdaki şiir, Şah İsmail'e ve dolayısıyla da Safevilere olan meyli göstermesi açısından önemli bir örnektir. Osmanlı topraklarında yaşayan, başta tarım ve hayvancılık olmak üzere o devrin ekonomik yükünü taşıması beklenen tebaanın (Ocak, 2000: 148) Safevi Devleti'ne yönelmesi Osmanlı devleti açısından kabul edilebilir bir durum değildir. Nitekim Osmanlı devleti bu duruma kayıtsız kalmayarak cebir de içeren tedbirler almıştır (Aslan, 2024: 87-96; Refik, 1994: 22-27, 104, 110-111).⁴ Ancak milletin teveccüh ettiği ve doğuda kazandığı zaferlerle adından söz ettiren Şah İsmail'e karşı Osmanlı askerlerini savaşıma yönlendirmekte sorun yaşanmış olmalı ki bu durumun üstesinden gelebilmek için din adamlarının fetvasına

3 Pelid: Pis, murdar, rezil, alçak gibi anlamlara gelmektedir (Devellioğlu, 2008: 856).

4 Osmanlı Arşiv belgelerinde de konuya dair çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan bazıları için bk. BOA, A. {DVNSMHHM. d.5-1401, H.17-09-973 (M.1566); BOA, A. {DVNSMHHM. d.61-104, H-26-07-994 (M.1586); VGM. Vd. Nr. 803, s.179, Sıra No. 249, H. 24 Şaban 1170 (M.1757)

ihtiyaç duyulmuştur. Zira fetvalarda ön plana çıkan husus; Kızılbaşlarla yapılması muhtemel savaşa dair icazet ve askerlerin savaşa katılımını teşviktir (Uğur, 1987: 73-74; Düzdağ, 1972: 109; Düzenli, 2005: 273; Öz, 1997: 103-104, 117-120).

Osmanlı uleması tarafından Anadolu Türkmenlerini Şiileştirmekle itham edilen Şah İsmail hem kendi devrindeki Şii ulemadan hem de modern dönem Şii yazarlar tarafından kabul görmemektedir. Nitekim kendi devrinin en önemli Şii fakihisi olan Şeyh Ali Kerekî⁵ 1510 yılında Şah İsmail'in daveti üzerine mezhebi kurumsallaşmayı sağlaması vadiyle başkente davet edilmiş olmasına rağmen Kızılbaşlarla arasındaki din algısı farklılığından dolayı pek etkin olamamış ve kısa sürede Tebriz'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Hatta Kerekî'nin 1524'teki vefatının Kızılbaşlarla bağlantılı olabileceği dahi rivayet edilmektedir (Baharlu, 2021: 87-94). Diğer taraftan Şii yazarlardan Ali Şeriatî, onu Şiiğin içeriğini boşaltmakla suçlanmaktadır. Öyle ki; Şiiği, *Ali Şiasî* ve *Safevî Şiasî* olarak ikiye ayıran Şeriatî, Şia adına menfi olarak dile getirilen tüm ithamların Safevilerden ve dolayısıyla Şah İsmail'den kaynaklandığını ileri sürmektedir. Ona göre Safeviler saltanatlarını sağlam temellere oturtmak için Şiiği kullanmış ve Allah'ın hakimiyet alanını sadece ahireti kapsayacak şekilde daraltmışlardır (Şeriatî, 2011: 249-53). Bu da göstermektedir ki Sünni ulemanın Şii diye ötekileştirdiği Şah İsmail, her ne kadar içerisinde Şiiilerin huzur içinde yaşayacakları bir devlet kurmuşsa da onların iltifatına mazhar olamamıştır.

Şah İsmail'in Dedesi Şeyh Cüneyd'e Dair Bir Rivayet

Yukarıda kısaca değinildiği gibi Şah İsmail'in muarızları, onu ve taraftarlarını dinden çıkmak başta olmak üzere Hz. Muhammed'i ve sahabelerini küçük görmek, Kur'an'ın hakikatini kabul etmemek ve Kur'an yakmak vb. ithamlarla karşı karşıya kalmışlardır. Esasından bu ithamların Şah İsmail'in şiirlerinde ve yaşamında herhangi bir karşılığı yoktur. Ancak Aşıkpaşazade'nin aktardığı ve doğrudan Şah İsmail olmasa bile büyükbabası Şeyh Cüneyd ile Şeyh Abdüllatif arasında geçen bir tartışma Şah İsmail'in dolayısıyla da Safevilerin dini anlayışına yönelik bir kara propagandaya dönüşmüş olmalıdır. Şeyh Cüneyd Konya'ya geldiğinde Sadreddin Konevi'nin

5 Ebü'l-Hasen Nûrüddin Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Kerekî el-Âmilî, Lübnan'da Ba'lebek yakınlarındaki Kerekînüh köyünde doğmuş ve çok sayıda Şii ve Sünni alimden dersler almıştır. İsmi İmamiyye mezhebinin önde gelen müçtehitleri arasında zikredilmektedir. 1534'te Necef'te vefat etmiştir (Kallek, 2022: 280-82).

kurmuş olduğu zaviyenin o devirdeki şeyhi Şeyh Abdüllatif'le görüşme talep etmiş ve uzun bir bekleyişten sonra Aşıkpaşazade'nin naklettiği görüşme gerçekleşmiştir. Aktarılan metnindeki konuşmadan anlaşıldığı kadarıyla Peygamberden sonra halifenin kim olacağı mevzu bahis olunca Şeyh Cüneyd, muhatabına hilafet mevzuunda Hz. Ali'nin öncelikli olduğuna inandığını gösteren; “*Ataya, ashabı mı yoksa evladı mı daha evveldir?*” şeklinde bir soru yöneltmiştir. Şeyh Abdüllatif; “*senin sorduğun maksatta ashabı evladır. Çünkü ashab Kuran'da Muhacirin ve Ensar⁶ olarak anılmıştır. Dört mezhep de evlattan değil, ashabdan alınmıştır.*” şeklinde cevap vermiştir. Şeyh Cüneyd, bu cevaptan hoşnut olmayarak; “*o ayetler ashab hakkında nazil olduğunda sen orada mıydın?*” diyerek, kastedilen maksatta nazil olmadığına vurgu yapmıştır. Şeyh Abdüllatif sinirlenerek; “*sen bu itikadınla kafir oldun ve sana uyanlar da kafir olur.*” ithamıyla tartışmayı bitirmiştir. Şeyh Cüneyd ertesi gün Konya'dan ayrılırken Şeyh Abdüllatif, Karamanoğlu İbrahim Bey'e Şeyh Cüneyd'in kendisine fayda sağlamak için şeriatı bozmayı hedeflediğine dair mektup yazmıştır. Karamanoğlu topraklarında daha fazla barınamayacağını anlayan Şeyh Cüneyt, oradan Halep'e geçmiştir (Aşıkpaşazade, 1332: 265-66). Onun, Şeyh Abdüllatif'in Kuran'ı kendi mezhep algısına göre yorumlamasına karşı vermiş olduğu tepki, başta Şah İsmail olmak üzere kendisinden sonraki tüm Safevi şeyhlerine mal edilerek şeyhülislam fetvalarına yansımıştır (Hoca Sadettin Efendi, 1992: 169; Düzdağ, 1972: 110-11). Oysa Şeyh Cüneyd'in söylemini Kuran'ı hafife almak ya da hakaret etmek şeklinde yorumlamak, İslam içre çoğulculuğu reddeden mezhepçi bir kafa yapısının ürünü olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla hem Şah İsmail'in yaşamından bir örneğe dayanmayan hem de Kur'an ayetini bağlamından kopartan bir yorumdan dolayı Şeyh Abdüllatif'e itiraz eden Şeyh Cüneyd'in farklı yorum arayışından dolayı tüm aile efradını küfre girmekle suçlamak, dini değil daha çok siyasi bir duruşla izah edilebilir. Öte yandan Şah İsmail, aşağıdaki mısralarında bu tür durumlara karşı kendi tavrını göstermektedir.

*Serserî girme meydana
Aşık senden yol isterler
Kallâş ile oturmadın
İman ehli kul isterler...* (Aslanoğlu, 1992: 521)

---

6 Şeyh Abdüllatif, Tevbe Suresinin 100. ayetine atıf yapmaktadır. “İslam'ı ilk önce kabul eden muhâcirlere ve ensar ile, iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan olmuşlardır...” (Kuran'ı Kerim, Tevbe Sûresi, 100. Ayet).

Şah İsmail Hatâyî'nin Ait Olduğu Sürek

Şah İsmail, baba tarafından Safeviyye Tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin altıncı göbekten torunudur. Ağabeyi Sultan Hoca Ali'nin Akkoyunlu hükümdarı Rüstem bey tarafından öldürüleceği anlaşılınca Sultan Hoca Ali tarafından Şah İsmail'in başına tac giydirerek Safeviyye Tarikatının bir sonraki şeyhi olduğu tüm tarikat müntesiplerine ilan etmiştir (Münşî-yi Türkmen, 2019: 27; Baharlu, 2021: 111; Ekinci, 2002: 125; Gündüz, 2017: 37-38). Dolayısıyla o İslam tasavvuf geleneğinin bir temsilcisidir. İslam Tasavvufu ise kendi içerisinde Bağdat ve Horasan ekolü olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu iki ekol arasındaki temel fark, bağlıklarını terbiye ederken takip etmiş oldukları metottur. Bağdat ekolüne tabi mutasavvıflar zühd ve takvaya öncelik verirken Şah İsmail'in de mensubu bulunduğu Horasan tasavvufu aşk ve vecd üzerinden şekillenmiştir (Köprülü, 2009: 280-84; Baharlu, 2020: 179-98). Horasân Tasavvuf Ekolü'nün en belirgin özellikleri; sema', hângâh âdâbı, ilm-i bâtın, şeyhin belirleyiciliği, cömertlik ve fütüvvet, şiir, Ehl-i Beyt muhabbeti, adâlet ve özgürlükçü tutumun yanı sıra melametilik şeklinde sıralanmaktadır (Altunkaya, 2016: 127-48; Konur, 2005: 3-27; Baharlu, 2020: 179-98). Sayılan bu ilkeler bağlamında Şah İsmail, aşağıdaki beyitlerinde mensubu bulunduğu Horasan Tasavvuf sürecine bağlılığını aşikâr etmektedir.

*Hak taâla hub yaratmış bu teni ol can için
Bir aceb halvet seray açmıştır ol mihman için
Hazır olgul ol seraya gayrısı dabl etmesün
Bezegil her zînet ile tabt-i dil sultan için...* (Ergun, 1956: 162)

*Evlîyâdan hâsıl ettik aşk ile sevdâyı biz
Zâhîde verdik ançün zühbd ile takvâyı biz...* (Ergun, 1956: 176)

*Zâhid ol yüzünü dîvâra dutup el götürür
'Aşıkun makşûdı didâr ola dîvâr degül...* (Şah İsmail, 2017: 411)

*Âşkklar aşk ile kendiyü yakar
Münâfiklar gönül kâ'be'sin yakar
Erenlerin Yolu Ali'ye çıkar
Başumdaki tâc-ı sırrım Ali'dir* (Ergun, 1956: 74)

Şah İsmail'in kendisinden ilim tahsil ettiği tek hocası 1494'te Akkoyunluların şerrinden muhafaza edilmek için getirildiği ve yaklaşık 6,5 sene ikamet ettiği Lahican'da yaşayan Şemsettin Lahici (Geylani) olarak bilinmektedir (Münşî-yi Türkmen, 2019: 28). Şemsettin Lahici'nin Şii ya da Zeydi olduğu Şah İsmail'in ondan Şia akidesini tahsil ettiği iddia edilmekte ise de (Ekinci, 2010: 37) onun Şii ya da Şia'ya meyilli olabileceğine dair elle tutulur herhangi bir belge bulunmamaktadır. Ancak Büveyhîler'in Gilan eyaletinin bir bölümünü oluşturan Deylem asıllı oluşu ve Şii-Zeydi inancı benimsemiş olmaları (Bozkuş, 2003: 13-17; Öz, 2012: 210-12) üzerinden bir tahmin yürütülerek Şemsettin Lahici'nin de Şia'ya meyilli olabileceği varsayılmaktadır (Ekinci, 2010: 37, 125-130). Ancak bu varsayımın gerekçelendirilmesi sorunludur. Zira Lahici'den bahseden kaynağımız, onun hakkında mezhebi bilgi vermemekte, sadece Şah İsmail'e Kur'an eğitimi verdiğini nakletmektedir (Münşî-yi Türkmen, 2019: 28). Ancak Şah İsmail'i henüz 13 yaşındayken başlarına Şah olarak kabul eden Türkmen/Kızılbaşların inanç akidesine uygun bir isim olduğu söylenebilir (Glassen, 1971: 61-69). Dolayısıyla eğer bir dini/mezhebi eğilim aranacaksa, bu hiç kuşkusuz Kızılbaş/Alevi İslam anlayışı olmalıdır.

Şah İsmail hiç kuşkusuz önemli bir şairdir. Onun şiirleri taraftarları/talipleri açısından edebi bir metin olarak değil, dini esasları kendilerine telkin eden kutsal buyruk olarak algılamış ve günümüzde de bu durumunu halen devam ettirmektedir. Şah İsmail de esasında şiirlerinde bunu hedeflemiş görülmektedir. Mustafa Ekinci'nin de yerinde tespit ettiği gibi temelde göçebe bir hayat yaşayan Kızılbaş/Alevi topluluklarına tarikatın edep ve erkanını aktarmak, taliplerini dini ve fıkri açıdan bilinçlendirmek için şiirlerini araç olarak kullanmıştır (2010: 89). Bunu yaparken şiir dilini o kadar ustalıkla kullanmıştır ki yazdığı şiirler çok kısa bir süre içerisinde talipleri tarafından bağlama eşliğinde deyiş olarak okunmaya başlanmıştır. Elbette ki şiirlerini sade ve herkesin anlayacağı dilde yazmış olması da (Köprülü, 2009: 324-25) kendisine bağlı Kızılbaş kitlenin çoğalmasına etki etmiştir. Bu yönüyle Şah İsmail deyişlerinin, Kur'an'ı Kerim'in Hz. Muhammed döneminde Araplar üzerinde bıraktığı etkiyle benzerlikler taşıdığı söylenebilir. Zira Müslüman olmayan Arapların, Kur'an'ın edebi üstünlüğü karşısında aciz kalarak kapı arkalarından gizli gizli Kur'an dinledikleri rivayet edilmektedir (Doğan, 2014: 117-46). Benzer bir etkiyi Şah İsmail'in muarızları açısından da söylenebilir. Zira onun dini anlayışını benimsemese dahi deyişlerini bağlama eşliğinde büyük bir zevkle çalıp söyleyen çok geniş kitleler bulunmaktadır. Nitekim onun şiirlerinde Kur'an önemli bir unsur olarak öp plana çıkmakta ve deyişlerinin kaynağı olarak Kur'an-ı Kerim baş köşeye yerleşmektedir.

*Biż ezelden tā ebed meydāna gelmişlerdenüz
 Şāb-ı Merdān ‘ıŝkına merdāne gelmişlerdenüz
 Yazmağa Hakdan kelāmu’llāb-ı nātık ŧerhini
 Rūh-ı Kudsi ŧuret-i insāna gelmişlerdenüz
 Kāyinātı ŧuret-i Raḥmāna tefsir itmeđe
 Kim beyān-ı ‘ilm ilen Kur’ana gelmişlerdenüz (Şah İsmail, 2017: 380).⁷*

Yukarıdaki mısralardan da anlaşılacağı üzere Kur’an’ı anlaşılır kılmak için gayret sarfetmekte ve bunun için de şiiri bir enstrüman olarak kullanmaktadır. O, bu yönüyle Aleviler/Kızılbaşlar tarafından Ulu Ozan kabul edilmiştir. Zira o, ilahi kelamı halkın diline ve gönlüne tercüme etmiştir. Onun bu rolü, Erzurumlu Aşık Mevlüt Mertoğlu’nun dilinde ŧu ŧekilde karşılık bulmaktadır; “*Aşıkklar Tanrının bülbülleri*dir.”(Nachtmanova ve Talneau, 2019)

Şah İsmail Hatâyî’nin Şiirlerinde İman Esasları

Şii ve Sünni İslam geleneğindeki iman esaslarına makalenin ilk bölümünde değinilmişti. Şiilik ve Sünnilik her ne kadar başta imamet olmak üzere bazı konularda birbirinden farklılık arz etse de *tevhid*, *nübüvvet* ve *mead* (ahiret) gibi temel hususlarda benzer düşüncededirler. Sünni kelamcılar tarafından *Usûl-i Selâse* olarak isimlendirilen bu esaslar, bir kimsenin akidevi açıdan Müslüman olarak isimlendirilmesi için temel koşuldur (Yavuz, 2012: 212). Şah İsmail’in şiirlerine göz atıldığında bu üç temel esasla çelişen bir durum söz konusu değildir. O, Allah’ın birliğini ve yaratıcılığını kabul ve tasdik etmekte cenneti mü’min, cehennemi ise kafirler için ölümden sonraki uğrak yeri olarak görmekte başta Hz. Muhammed olmak üzere Kur’an’da ismi geçen tüm peygamberleri şiirlerinde isimleriyle zikretmektedir. Şah İsmail’i şiirlerinde ön plana çıkan inanç esasları bakımından özgün kılan şey ise; Allah, Muhammed ve Ali üzerinden ŧekillendirerek ikrarla desteklediği *yol*⁸ esaslarıdır. Bu yönüyle

7 Yine başka bir şiirinde:

*Cemālün ŧulesi dutdı cibān
 Özi Kudret sözi Kur’an degül mi
 Muḥammed giydi Kudret ħırkasını
 Ana ümmet olan insān degül mi
 ‘Alidur evliyalār sırrı icre
 Mevālilere ol imān degül mi (Şah İsmail, 2017: 552).*

8 Şah İsmail Hatâyî, şiirlerinde sürekli ve düzenli olarak yol tabirini kullanmaktadır. Örneğin: *İbtidadan yol sorarsan / Yol Muhammed Ali’nindir... Yol ezelden kadim yoldur / Yol Muhammed Ali’nindir* (Aslanoğlu, 1992: 524-25).

onun şiirlerinde “amentü” olarak anlaşılacak ana esas *Ulubıyyet*, *Nübüvvet* ve *Velayet* anlayışıdır. Allah, Muhammed ve Ali üzerinden şekillenen bu esaslar onun olmazsa olmaz inanç esaslarıdır. Elbette ki o, tüm Müslümanların kabul ettiği iman esaslarını da kabul etmekte ve bu inanç esaslarını, şiirlerinde işleyerek zihinde kalacak şekilde hafızalara nakşetmektedir. Örneğin aşağıdaki şiirinde de görüleceği üzere meleklerden dahi söz ederken onların asli görevlerine edebi bir şekilde atıf yaparak taliplerinin zihninde canlı kalmasını sağlamaktadır.

Mahabbettir Lâilâhe illâllah
Mahabbettir Muhammed Resûlullah
Mahabbettir Ali-yi veliyyullah
Üçü de ma'nâda birdir mahabbet

Hak Muhammed Ali'dir ötesinde
Beytullah içinde Hak haznesinde
Rızâ yurdunda aşkın deryâsında
Cibrîl'in gördüğü nurdur mahabbet

Hakîkat kitâbın okur Cibrâil
Ma'rîfet lokmasının sunan Mikâil
Canı Hak'ka teslim eder Azrâil
İsrâfil dilinde surdur mahabbet

Hatâyî bu makam özge makamdır
Makamın mibri on iki imamdır
Şeyh Safî'nin buyruğunda tamamdır
Zîrâ can arzûsu didar mahabbet (Ergun, 1956: 80)

Tevhid/Allah İnanıcı

Şah İsmail'in Allah'a imanı ve imanının muhtevası gayet belirgin ve nettir. Şiirlerine göz atıldığında doğrudan doğruya Kur'an'da Allah'ın kendisini tanıttığı şekilde Allah'a olan inancını şiirlerine yansıttığı görülmektedir. Örneğin;

Dilersen kim olasın ebl-i tevhid
Ki sende kalmaya bir şemme taklid
Gönül sâf eyle sâf ol sadıkane
Safâ birle hakikât aşıkane

*Kadim ü lâyezal ü ferd ü yektâ
 Ki misli yob onun zâtma hemtâ
 Şeriki yobdur ânun zâtı hâdur
 Müberradır hamuûdan söyle budır
 Münezzehtir hamudan ayn-ı zâtı
 Veli her şeyde zabir mucizati...* (Aslanoğlu, 1992: 241-42)

Yukarıdaki dizelerine bakıldığında İhlas Suresi'nin Şah İsmail'in konuştuğu dilde açıklamalı tercümesini görmüş gibi olunur. Nitekim İhlas Suresinde Allahu Teala kendisini şu şekilde tarif etmektedir: De ki: "O, Allah'tır, bir tektir." "Allah, Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır, o, hiçbir şeye muhtaç değildir.)" "Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir)." "Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir."

Allah inancı etrafında bir değerlendirme yapıldığında Şah İsmail'in Tanrı tasavvuru ile genel kabul görmüş İslami mezhep ve oluşumların Tanrı anlayışı arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır.⁹ Denilebilir ki o, Allah'ı tahkiki imanla terennüm etmiş bir mü'min olarak Türkçe konuşulan en ücra köşede kalmış, okur yazar olmayan Müslümanın dahi anlayacağı dilde Allah'ı anlatmıştır:

*Ba ism-i İlah ü Ferd ü Yezdan
 Rahman ü Rahim ü Hayy ü Sübhan
 Ta her işin yete kemale
 Şüker eyle Celil-i Zülcelale...* (Aslanoğlu, 1992: 159)

Nübüvvet/Peygamber İnancı

Kur'an'da ismi geçen peygamberlere şiirlerinde yer vererek onlara olan imanını belgelemektedir. Ancak ona göre Hz. Muhammed'in konumu çok üstün bir yerdedir. Hz. Peygambere olan muhabbetini aşağıdaki şiirlerinde şu şekilde dile getirmektedir;

*Görklü yüzün 'aşıkı billah Hüdâdur yâ Resûl
 Şol mübarek bulkuña cânlar fedâdur yâ Resûl
 Geldi Cebra'ül saña ber dem getürdi HAK sözün
 Ba'zı peygamberlere gelen nidâdur yâ Resûl*

9 Özellikle Sünni İslam'ın Tanrı anlayışı hakkında bk. (Topaloğlu vd., 2012: 41-125)

İsmüñi ziker eyleyen mahşer günüñde gam yimez
Vây kıyâmet aña kim senden cüdâdur yâ Resûl

Her kavim adını işidiüp şalavât virmedi
Anlaruñ yiri hemişe damudadır yâ Resûl

Ey Hatâyî kullaruñ ümmidi vardur rahmete
Sırr-ı settârn nazarı kamudadır yâ Resûl (Şah İsmail, 2017: 412-13)

Yine bir başka şiirinde;

Asiyim yüzüm karasın sil Muhammed Mustafa
Derdliyim derdim çaresin kal Muhammed Mustafa

Rûz-i mahşerde gelüben şefaât it sen bize
Vardığın miraç hakîyçün yâ Muhammed Mustafa

Hatâyî'm isyan içinde yüz dutup hazretine
Aybımız gelme yüzçe yâ Muhammed Mustafa (Aslanoğlu, 1992: 34)

İlâhî sen murâdum hâşıl eyle
Meni sen Muştâfâya vâşıl eyle
Ayırma men fakîri Muştâfâdan
İrağ itme meni şâhib-livâdan (Şah İsmail, 2017: 578)

Dem-be-dem yüz min selâm olsun sana yâ Muştâfâ
Cümle dillerde şafâ senden durur yâ Muştâfâ
Cümle 'âlem fahri sen kâfir munâfık kabri sen
Enbiyalar icre sensin bihterin yâ Muştâfâ
Ger menum yetmez elum surtem yuzum toprağuna
Her şabâhî bād-ı şabâ virsun selâm yâ Muştâfâ
Yürüzi andan münerver kâble de pür-nürdur
Şol mübarek merkâda menden selâm yâ Muştâfâ
Ey Hatâyî'nun umîdi bu cihânun serveri
Cümle peygamberlerin sultânısın yâ Muştâfâ (Şah İsmail, 2017: 274)

Çok az bir kısmının örnek olarak verildiği şiirlerinden de anlaşılacağı üzere Şah İsmail, Hz. Peygambere olan bağlılığını ve sevgisini yüzyıllar öncesinden ilan etmektedir. Ayrıca Kur'an'da ismi geçen diğer peygamberlere de onların yaşamlarında

başlarından geçen olaylar üzerinden değinmekte ve onları da vesile kılarak Allaha af dilemektedir.

*Eyyub Peygamber'in gözü yaşlıyçün
İnüb inüb deldiceği taş içün
Yusuf Peygamber'in azîz başıyçün
Hatâ ettim günâhımı bağışla*

*Mûsâ'ya verdiğin Tûr'un bakkekiçün
Îsa'ya verdiğin sûrun bakkekiçün
Ol şems ü kamerin nurun bakkekiçün
Hatâ ettim günâhımı bağışla (Aslanoğlu, 1992: 341)*

*Yunus'u derya içinde yudduran balığa
Ateşi İbrahim'e gülzar eden Perverdigar (Şah İsmail, 2017: 233)*

Şah İsmail'in şüirlerinde Peygamberlere ve onların yaşam hikayelerine dair birçok örnek bulunmakta ve bu da onun peygamberlere olan inancının boyutunu kanıtlamaktadır.

Velayet/İmamet İncı

Velayet inancına göre Hz. Muhammed'in ahirete irtihalinin ardından imamet, Allah tarafından Hz. Ali ve soyuna verilmiş bir makamdır (Onat, 1989: 127). İmameti temel inanç esası olarak gören Şii fırkalar amel ve imanla ilgili konularda 12 İmam merkezli bir yönetimi dinin usulü arasında görmektedirler (Topaloğlu, 2004: 39). Şah İsmail de imamet ve dolayısıyla velayetin Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerin hakkı olduğuna inanmaktadırlar. Hz. Ali'nin velayetine kanıt olarak kabul edilen önemli rivayetlerin başında da Hz. Muhammed'in Veda Haccı sonrası Gadir Hum denen mevkide gerçekleşen olay gösterilmektedir. Velayetin Allah'ın emriyle Cebrail tarafından peygambere bildirildiği ve peygamberin de “*ben kimin mevlasıysam, Ali de onun mevlasıdır.*” “*Ali ve ben aynı nurdanız.*” “*Ben ilmin şehriyim Ali kapısıdır.*” “*Ya Ali! Harun ile Musa nice ise sen bana öylesin.*” (Yıldırım, 2020: 364-66) diyerek Hz. Ali'yi kendine vasi tayin ettiğine inanılır. Hz. Ali, yiğitlerin şahı anlamına gelen ‘Şâh-ı Merdân’ nitelemesiyle insan üstü bir değere konumlandırılmıştır (Yıldız, 2021: 178-179). Şah İsmail'in şüirlerinde Hz. Ali'nin velayetine dair çokça örnek bulunmaktadır:

Velâyet sırrını zühur eyleyen
Bu âlem zünûbun gafâr eyleyen
Pey(g)amberler içre umûr eyleyen
Ciba zühûriyle nûr eyleyen
Ali'dir Ali'dir Ali'dir Ali
Aliy-yül-azîm ü şefî-ül-velî

Var idi Hudâ ile sırrı behem
Getürdü vücûde bizî ez adem
Anınla şerif oldu Beyt-ül-harem
Makam-ı velâyet mekân- kerem
Ali'dir Ali'dir Ali'dir Ali
Aliy-yül-azîm ü şefî-ül-velî

Hak idi kim ol indi gökten yere
Ki halk-ı cihâna yüzün göstere
Şefaât ol eyler bu âlemlere
Olan Lâhmüke lâhmi Peygamber'e
Ali'dir Ali'dir Ali'dir Ali
Aliy-yül-azîm ü şefî-ül-velî (Ergun, 1956: 191-93)

Kerem kâni Ali'dir bâşe lillâh
Kaçan öz çâkerini ide gümrâh
Muhibb-i şâh olan mihnette kalmağ
Çıkar aydınlığa zulmette kalmağ
Koma Şah dâmenini dâim elden
Yaptı şilsilesine cân ü dilden
Çalınma dört yana bağlan Ali'ye
Erenler serveri şâh-ı velî'ye
Terazi sûr u mîzan haşr ü mahşer
Ali elindedir filcümle yekser
Geçerem ol sırât-ı müstakîmi
Anın himmetidir ezel kadîmi
Velâyet şebriinin kadri Ali'dir
Hak'ın fermânile sâh-ı velidir (Aslanoğlu, 1992: 146-47; Ergun, 1956: 209)

Şah İsmail'in Hz. Ali'ye dair velayet inancı kendisine Kur'an'dan delillerde bulunmaktadır. Zira ona göre "Hel eta" ile başlayan İnsan Suresi (Dehr Suresi), Hz. Ali hakkında nazil olmuştur.

*Ey iki alem penabı şah ü server ya Ali
Sahib-i faşl-ı vilâyet şî'r-i Hayder yâ Ali
Ol Ali'sin kim senin şanına geldi Hel etâ
Vasfın oldı ma'ni-i Kur'an seraser yâ Ali* (Aslanoğlu, 1992: 62)

Söz konusu Hz. Ali ve dolayısıyla da *velayet* olunca Şah İsmail'in şiirlerinde çokça örnek bulmak mümkündür. Zira Şah İsmail Hatâyî ile farklı bir boyut kazanan Alevilik/Kızılbaşlık inanç algısı artık neredeyse Hz. Ali'nin imamet ve velayeti üzerine bina edilmiştir.

İkrar

Lügat anlamı; saklamayıp söyleme, dil ile söyleme, bildirme, tasdik ve kabul olan *ikrar* الإقرار kelimesinin Arapça kökeni قرر (karere/karar vermek) filidir (Devellioğlu, 2008: 424). İmanla birlikte kullanılan bir kavram olarak ise kalbe yerleşmiş olan iman marifetinin, birlikte yaşanan sosyal çevre açısından da bir anlam ifade edebilmesi için anlaşılır bir dille ifade edilmesinin yanı sıra iş ve eylemlerle görünür kılınmasıdır (el-Mâturîdî, 2009: 490-512; Yeşilyurt ve Oral, 2012: 31-35). Şah İsmail Hatâyî'nin şiirlerinde ise genel ıstılahtaki anlamına ek olarak, bir müşşidi kamile kendisini teslim edip *talîp* olmak ve kavline (verdiği söze) sadık kalmaktır. Bu bağlamda Şah İsmail, şiirlerinde *ikrar* kavramını çokça kullanır ve çoğu zaman imanla eş değer bir konumda görür. Kimi zaman *ikrar*, ruhlar aleminde Allah'ın sorduğu "ben sizin rabbiniz değil miyim?" sorusuna ruhların verdiği "bela" (Kuran'ı Kerim, Araf Suresi 172. Ayet) yanıtı olarak karşılık bulurken, kimi zaman da talibin müşşidine teslimiyeti çerçevesinde işlenmektedir. O *ikrar* kavramını musahibin musahibine, talibin müşşidine, müşşidin pirine, verdiği/vereceği sözü de kapsayacak şekilde genişletmiştir. Dolayısıyla Hacı Bektaş Veli'de "Tanrı dostlarına inanmak da imandır." (Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli, 2007: 71) şeklinde geçen esas, Şah İsmail Hatâyî'de talibin müşşidine vermiş olduğu *ikrar* olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun bu kavramı şiirlerinde işleyişi açıdan dikkat çeken husus, *ikrar* verilecek veya verilmiş olan pirin/müşşidin, soyu itibariyle Hz. Ali'ye dayanan müşşid-i kâmil bir zat olması gerektiğidir.

*İkrar verdim dönmem Elest bezminden
Verdiği ikrârı îmandan aldım
Başka seyran gördüm kendi özümden
Bu mahabeti ben Merdan'dan aldım* (Ergun, 1956: 57)

*Ben de bildim benlik yoktur özümde
Benliğim mürvete saldım ezelden
Tuttuğumuz iman ikrar kapusu
Bir pîrin eteğin tuttum ezelden* (Ergun, 1956: 63)

*Zubur itdi tecellisi imamın
Münafık görmedi kör diğer oldu
Olar ki tâbi-i mervanilerdir
Sürüldi çabdı dünden ebter oldu
Şabın evlâdına ikrâr idenler
Abiler gazîler abdallar oldu* (Aslanoğlu, 1992: 56)

Şah İsmail'in Horasan ekolünü sürdüren bir mutasavvıf olduğu düşünüldüğünde, onun ikrara vermiş olduğu önemin pir-talip ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmesi söz konusu olabilir. Ancak bu çalışmada üzerinde durulmak istenen husus; Şah İsmail'in ikrar vermeyi en azından kendi taraftarları arasında temel unsur olarak kabul ettiği ve ikrarı imanla eş değer addettiğidir. Benzer bu yaklaşım buyruklarda da göze çarpmaktadır. Buyruk yazmalarında “*evlâdı resule biat kılıp, ikrar getirmek*” imanın kabulü için ön koşul olarak görülmektedir. (Aytekin, 1958: 16) Şah İsmail de Hz. Musa ile Hızır kıssasına atıf yaparak mürşid-i kamil'e varmanın önemi üzerinde durmaktadır.

*Hatâyî sözünün mâ'nası verdi
Yâr ile ettiği abdine durdu
Cebrail Mûsa'ya Hızır'a var dedi
Mürşid-i kâmile varmadan olmaz* (Aslanoğlu, 1992: 379)

Şah İsmail'in ikrar anlayışında sadece talibin mürşide ikrar vermesi yoktur. Mürşidin de kendisine bir pir bulup ona ikrar vermesi gerekmektedir. Ancak bu rastgele gerçekleşen bir durum değildir. Çünkü her pirin/mürşidin bağlı bulunduğu bir ocak ve her ocağın da ikrar verdiği başka mürşid ocak bulunmaktadır. Bu ocakların her biri, bir diğerini kontrol eden bir yapıyla hareket etmekle birlikte, aralarında hiyerarşik

üstünlük oluşmasına imkân vermeyen bir ağa sahiptirler (Yaman, 2004; 2011, 43-64; Ersal, 2022: 36-66). Bu prensip, Aleviler arasında “*el ele el Hakke’a*” anlayışıyla yüzyıllardır uygulanı gelmiş ve Aleviliğin 21. Yüzyıla ulaşmasını sağlamıştır. Bu prensip Şah İsmail’in şiirlerinde de vurgulanmaktadır.

*Âşık-ı sâdıklar ola gelmiştir
Ağlayanlar bu gün güle gelmiştir
El ele el Hak’ka bula gelmiştir
Tam kendi özün pîr ile görüş*

*Hatâyî biçâre kuldur şâbına
Hişkâr Hacı Bektaş nazargâhına
Deli gönül hâk ol düş dergâhına
Er olayım dersen er ile görüş (Ergun, 1956: 79)*

Mead/ Ahiret İnanç

Şah İsmail’in şiirlerinde ölümden sonraki hayata dair çokça gönderme bulunmaktadır. Bu bağlamda başta cennet ve cehennem olmak üzere sırat köprüsü, Kevser vb. kavramlara yer verilmektedir. Alevilik/Kızılbaşlık yoluna talip olan canları cennetle müjdeleyip cehennemden kurtarmaya çalışmaktadır. Onun Ahirete iman algısını yansıtmaları açısından aşağıdaki şiiri vermek yeterli görülmektedir.

*Gaziler bu yola riyâla girmen
Yarın anda kal köprüler kurulur
Hak kadıdır Muhammed şefâatçi
Cümle mahlûk gelüp anda derilir*

*Cennet cehennemde mevcuttur anlar
Od ile türabdab biçülür donlar
Rebberi emrinde olmayan canlar
Yüzü dönmüş cehenneme sürülür*

*Gördüm deyen göze miller çekerler
Ayak altına kızgın saç dökerler
Münkir olanları od’a yakarlar
Mii’min günâbı bunda sorulur*

*Yol oğlundan bahçenizi sakınman
Yen yedirin yemişinizi koruman
Müsâhibsiz yedi adım yürümen
Musâhibi olmayan anda yorulur*

*Şah Hatâyî tâ ezelden abdlıdır
Yol oğlu yol yıksa bem günablıdır
İkrâr ehli olan cennet ehlidir
İnkâr olanın günabı sorulur (Ergun, 1956: 78-79)*

Diğer İman Esasları

Şah İsmail'in şiirlerinde başta melekler ve kutsal kitaplar olmak üzere temel iman esaslarına da oldukça sık yer verilmektedir. Melekler bahsinde, Bakara Suresi 34. ayette geçen “Ve o zaman meleklerle: ‘Âdem’e secde edin!’ dedik, hemen secde ettiler” anlattığı üzerinden meleklerin Hz. Adem’e secde etmeleri Şah İsmail’in şiirlerinde de tekrar edilmektedir. Onun şiirlerinde Melekler arasında en sık adı geçen isimlerden biri olan Cebrail, sadece vahiy getiren bir elçi değil, aynı zamanda peygamberlere yol gösteren, onları koruyan ve destekleyen bir yoldaş ve rehber olarak da önemli bir yere sahiptir. Mikail, İsrail ve Azrail de görevleriyle birlikte anılmaktadır. Şah İsmail, şiirlerinde meleklerden bahsederken “*Ferîşte*” ismi de kullanılmaktadır ve ona göre meleklerin mekânı göktedir.

*Yine kudretinden bir güneş doğdu
Gökteki melekler secdeye indi
Mehdi'nin sadâsı bağrımı deldi
Zülfikar Kanber'den çıkar âdeme*

*Şâbım gelir sağa sola bakınur
Şah hışmından gökte meleke sakınur
Allah deyu ism-i a'zam okunur
İki rek'at namaz vardır kılana (Ergun, 1956: 49)*

*Muhabbet deryası sel gibi aktı
Gaziler Hatce'nin yüzüne baktı
Muhammed'in teri gül gibi koktu
Ferîştahlar inip yüzler sürünce (Aslanoğlu, 1992: 453)*

Kitaplara iman da Şah İsmail'in şiirlerinde kendisine sıklıkla yer bulan bir inanç esasıdır. O dört kitabın dördünü de Allah kelamı olarak görür ancak Kur'an'ı Kerim her daim baş köşede yer bulmaktadır.

*Gerçi Hatâyî'yem günâbım çoktur
Kalbimde benlikten bir eser yoktur
İncil, Tevrat, Zebur dört kitap hakır
Lezzeti âyât-ı Fırkan'dan aldım* (Ergun, 1956: 60)

Değerlendirme ve Sonuç

Şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla Şah İsmail'in Sünni bir Müslüman olmadığı kesindir. Her ne kadar Osmanlı kaynaklarında ifrat derecede Şii olduğu iddia edilse de Şiiliğinin boyutu tartışmalıdır. Zira ne günümüz Şiası onu gerçek manada Şii olarak kabul etmekte ne de aktarılan yaşam tarzı İmamiyye Şiasının temel ilkeleriyle bağdaşmaktadır. Örneğin o, Şianın önemli inanç esasları arasında görülen takiyeye yönelmemiştir. Şiilik için Hz. Ali'nin velayetini kabul etmek yeterli bir gerekçe olarak görülüyorsa, o zaman Şah İsmail'in Hz. Ali taraftarı olduğu kesindir. Ancak onu İmamiyye mensubu bir Şii olarak nitelendirmek en azından günümüz Şiiliği özelinde pek mantıklı görünmemektedir. Eğer şiirlerindeki Şii motifler üzerinden bir aidiyet belirlenirse onun Şii olduğu sonucu çıkar. Oysa şiirlerinde çokça Sünni motif de bulunmaktadır ama kimse onun Sünni olduğunu iddia etmemiştir. Her ne kadar İmamiyye Şiiliğini devletin resmi din algısı olarak benimsemişse de bu onun İmamiyye Şiiliği'ne mensubiyetini kanıtlamaz. Nitekim Şii fakihlerden Ali Kerekî onun döneminde bir süre sarayda bulunmuş fakat din anlayışındaki farklılıklardan dolayı başkentten ayrılmak zorunda kalmıştır. Benzer durum günümüz Şii yazarları için de geçerlidir. Öyle ki Ali Şeriatî, Şia'yı *Ali Şiası* ve *Safevi Şiası* şeklinde ikiye ayırıp Şiiliğin yaşadığı tüm sorunların Safevilerden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Ancak Şah İsmail'in yanında savaşan Kızılbaşlarla ilişkisinde herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Zira Kızılbaşlar, Şah İsmail'in şiirleriyle kendilerine telkin ettiği inanç esaslarından kopmamışlar ve vefatının ardından 500 yıl geçmiş olmasına rağmen onun yazdığı deyişlerden manevi olarak gıdalanmaya devam etmişlerdir. Şah İsmail'i İmamiyye Şiiliğine mensup bir isim olarak lanse etmenin ardında yatan temel sebep, Kızılbaşlığın/Aleviliğinin, Şianın bir kolu olarak görülme yanlışlığıdır. Tartışmaların son bulması için onun Kızılbaş olduğu ve Kızılbaşların da Müslüman olduğu gerçeği üzerinden hareket edilmesi gerekmektedir.

Bu çalışma ekseninde kabul edilen husus, Şah İsmail'in Şia'dan da Sünnilikten de ayrı bir noktada durduğudur. O, Sünniler tarafından “amentü” kapsamında ezbere okunan ve imanın altı şartı olarak bilinen inanç esaslarına, (Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere ve Ahiret gününe iman) -kader hariç- şiirlerinde sıklıkla yer vermiştir. Öte taraftan onun inanç algısı Şia'nın “*Usulü'd-Din*” anlayışıyla da tam olarak örtüşmemektedir. Onu hem Şiadan hem de Sünnilikten ayıran en temel esas Allah, Muhammed, Ali inancının yanı sıra her talibin bir kâmil mürşide ikrar vermesini zorunlu kılmasıdır. O, Horasan tasavvuf ekolünden beslenerek oluşturduğu ve *yol* olarak isimlendirdiği inanç algısına dahil olabilmek için ikrar vermeyi şart koşturmaktadır. Onun anlayışında ikrar, söz vermek ve verilen söze (kavline) sadık kalmaktır. Ona göre sadece talipler değil mürşid olan kimselerde kendisine bir *pîr* bulup ona ikrar vermek zorundadır ve bu durum geliştirmiş olduğu öğretide “*el ele, el Hakk'a*” şeklinde karşılık bulmuştur. Şah İsmail Hatâyî'ye göre kâmil bir mü'min olmanın şartı ise; Uluhiyyet, Nübüvvet ve Velayetti kabul ettikten sonra kâmil bir mürşide ikrar vermektir.

Son olarak Şah İsmail'in şiirlerinde inanç esaslarını ele alışına bakıldığında, taklidi reddeden bir inanca sahip olduğunu rahatlıkla görülmektedir. O, şiirlerinde İslam'ın genel inanç esaslarını Kur'an ayetlerine atıf yaparak açıklamaya çalışmakta ve her inanç esasına çoğunlukla ayrı bir şiir içinde yer vermektedir. Eğer aynı şiir içerisinde inanç esaslarını zikretmişse mısra ve kıtalarını birbirinden ayırmaktadır. Allah, Muhammed ve Ali kavramları ise çoğunlukla bir arada zikredilmekte ve Şah İsmail'e gönül veren Kızılbaşlar için “amentü” işlevi görmektedir. Dolayısıyla imanın tahkiki olması gerektiğine inandığı söylenebilir. İman esaslarını birbirinden ayırarak akılda kalıcı dizelerle ifade edişi üzerinden de imanın tafsili olması gerektiğine inandığı anlaşılabilir.

- (1999). *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- (2007). *Kelâm İlmi Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- (2011). “Alevilikte Ocak Kavramı: Anlam ve Tarihsel Arka Plan”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 60. 43-64.
- (2020). *Menâkıb-ı Evliyâ (Buyruk) Tarihsel Arka Plan, Metin Analizi, Edisyon-Kritik Metin*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ALTUNKAYA, Mustafa (2016). “Horasân Tasavvuf Ekolü ve Özellikleri.” *Turkish Studies*. 11 (2). 127–148.
- ARDOĞAN, Recep (2009). “Taklidi İmanın Geçerliliği.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2). 39–70.
- AŞIKPAŞAZADE (1332). *Tevârih-i Al-i Osman Aşık Paşazade Tarihi*. İstanbul: Matba-ı Amire.
- ASLAN, Mustafa (2024). “Sosyo-Kültürel Tarihın İzinde Çepni Alevileri: Gaziantep Çepnileri Örneği.” *İçinde Alevi Topluluklar*, ed. Şükrü Aslan. 71–148. İstanbul: Gadev Alevi Akademisi Yayınları.
- ASLANOĞLU, İbrahim, ed. (1992). *Şah İsmail Hatâyî (divan, debnâme, nasihatnâme ve Anadolu Hatâyîleri)*. İstanbul: Der Yayınları.
- AYDINLI, Osman (2002). “İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı.” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1 (2). 127–146.
- AYTEKİN, Sefer (1958). *Buyruk*. Ankara: Emek Basım - Yayımevi.
- BAĞDADI, Abdülkahir el- (2011). *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- BAHARLU, İlgar (2020). “Tasavvuf Klasikleri Eşliğinde Safeviler Öncesinde Sema (Semah).” *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*. sy 22 (Aralık). 179–198.
- BAHARLU, İlgar (2021). *Şah'ın Babçesinde Şah İsmail Öncesi ve Sonrası Kızılbaşlık*. İstanbul: Kitabevi.
- BOZKUŞ, Metin (2003). *Büveyhîler ve Şiilik*. Sivas: Vizyon Yayıncılık.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2008). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat (Eski ve Yeni Harflerle)*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- DOĞAN, Hüseyin (2014). “İ'caz Kavramı ve Kur'an'ın Mu'cizeliği Meselesi.” *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12 (2). 117–146.
- DÜZDAĞ, Mehmet Ertuğrul (1972). *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- DÜZENLİ, Pehlul (2005). “Şehülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında Osmanlı Sünniliği.” *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, sy 3 (K). 259–286.
- EKİNCİ, Mustafa (2002). *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- EKİNCİ, Mustafa (2010). *Şah İsmail ve İnanç Dünyası*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- ERGUN, Sadeddin Nüzhet (1956). *Hatâyî Divanı Şah İsmail Safevî Edebî Hayatı ve Nefesleri*. İstanbul: İstanbul Maarif Kitaphanesi.

- ERSAL, Mehmet (2022). "Aleviliğin Kurumsal Yapısında Değişim ve Dönüşüm: Ocak Sisteminden Tarikat ve Süreklere Evrilmiş." *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, sy 26 (Aralık). 36–66.
- EŞARİ, Ebu'l-Hasen el- (2005). *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. Çev. Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi (2008). *İmâmiyye Şiâsi (Ca'feriyye Mezhebi) Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- GLASSEN, Erika. 1971. "Schah Ismâ'il, ein Mahdî der anadoluischen Turkmenen?" *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 121: 61-69.
- GÜNDÜZ, Tufan (2017). *Son Kızılbaş Şah İsmail*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- HOCA SADETTİN EFENDİ (1992). *Tacü't- Tevarih. C.IV*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HÜNKÂR HACI BEKTÂŞ-İ VELÎ (2007). *Makâlât*. Çev. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, ve Ali Öztürk. Alevi-Bektaşî Klasikleri Dizisi 2. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KALLEK, Cengiz (2022). "Kerekî, Muhakkık-ı Sâni". *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25. Cilt: 280-82. Ankara: TDV.
- KONUR, Hikmet (2005). "Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I-V. Asırlar)". *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy XXI. 3-27.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2009). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KURT, Hasan (2014). „Kelamcılara Göre Tahkiki İman“. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. 3 (1). 73-101.
- MÂTURİDÎ, Ebû Mansûr el- (2009). *Kütübü't-Tevhîd Tercümesi*. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- MÜNŞÎ-Yİ TÜRKMEN, İskender Bey (2019). *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*. Çev. Ali Genceli. C. I. Cilt. 5 c. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- NACHTMANOVA, Petra; Talneau, Stephan (2019). The Saz Collection- Aşık Mevlüt Mertoğlu. [Online]. Available: https://www.youtube.com/watch?v=_UGU7si_Hgs. [Accessed: 2024].
- OCAK, Ahmet Yaşar (2000). "Babaîler İşyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış". *Bellekten*. 64 (239). 129-60.
- ONAT, Hasan (1989). "Şiilik ve Günümüz Şiiliğinde Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine". *İslami Araştırmalar*. 3 (3). 122-38.
- ÖZ, Baki (1997). *Alevilik ile İlgili Osmanlı Belgeleri*. İstanbul: Can Yayınları.
- ÖZ, Mustafa (2012). *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- REFİK, Ahmet (1994). *Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşılık*. Çev. Mehmet Yaman. İstanbul: Ufuk Matbaası.
- ŞAH İSMAIL/ Hatâyî (2017). Hatâyî Divânı: *İnceleme- Tenkitli Metin- Tıpkıbasım*. Ed. Muhsin Macit. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Muhammed Abdülkerim eş- (2005). *İslâm Mezhepleri (el-Milel ve'n-Nihal)*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- ŞERİATÎ, Ali (2011). *Ali Şiâsi Safevî Şiâsi*. Ankara: Fecr Yayınları.
- SİNANOĞLU, Mustafa (2000). "İman". *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22. 216-19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- SÜMER, Faruk (1952). "Kızılbaşlık ve Safevî Devleti". *Resimli Türk Mecmuası*. 3/31. 19. 1501-1526.
- TOPALOĞLU, Bekir (2004). *Kelâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı.

- TOPALOĞLU, Bekir; Yavuz, Yusuf Şevki; Çelebi, İlyas (2012). *İslâm'da İnanç Esasları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- UĞUR, Ahmet (1987). *İbn-i Kemal*. İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- YAMAN, Ali (2004). *Alevilik'te Dedelik ve Ocaklar: Dedelik Kurumu Ekseninde Değişim Sürecinde Alevilik*. İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları.
- YAVUZ, Yusuf Şevki (2012). "Usûl-i Selâse". *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42. 212. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- YAZICI, Tahsin (1979). "Şah İsmail". *İçinde İslam Ansiklopedisi*. 11: 275-79. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- YEŞİLYURT, Temel (2003). "Alevi-Bektaşî Düşüncesinde İman". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8 (Haziran). 17-26.
- YEŞİLYURT, Temel ve Osman Oral (2012). "İman'da İkrar Kavramı". *Kelam Araştırmaları Dergisi*. 10 (1). 31-44.
- YILDIRIM, Arif (2005). "İslâmî İman Objelerinin Bölünemezliği". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. sy 24 (Aralık). 15-48.
- YILDIRIM, Rıza (2017). *Aleviliğin Doğuşu: Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri (1300-1501)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- YILDIZ, Harun (2021). "Alevilik'te İnanç, İbadet/Erkânlar ve Ahlaki Boyut". *İçinde Alevilik Bektaşîlik Tarihi, Dinî, Sosyal ve Güncel Boyutlarıyla*. 173-201. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.

OSMANLI ARŞİV KAYNAKLARI

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. DVNSMHHM.d.5, s. 1401, H. 17 Recep 973 / M. 1566.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. DVNSMHHM.d.61, s. 104, H. 26 Recep 994 / M. 1586.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Vd. Nr. 803, s. 179, Sıra No. 249, H. 24 Şaban 1170 / M. 1757.